

Mehmet Zati Arca Ve Türk Müzik Eğitimindeki Yeri

Mehmet Zati Arca and its Role in Turkish Music Education

Buğra Koçak*

ÖZET

Mehmet Zati Arca (1863-1951), flütist, klarnetçi ve bestecidir. Müzik eğitimini Muzika-i Hümayun'da almış ve iyi bir klarnet sanatçısı olmuştur. Burada, Türk ve Batı müziği öğrenimi gören Arca, 1890 yılında ilk çoksesli Türk korosunu kurmuş ve şefliğini yapmıştır. Osmanlı İmparatorluğu döneminde Galatasaray Lisesi, Darülmuallimin, Darülelhan ve Darülbedayi'de, Cumhuriyet döneminde de Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı okullarda öğretmenlik yapmıştır. Yazmış olduğu ders kitaplarıyla Türk müzik eğitimine önemli katkılarda bulunmuştur. Özellikle, çok sesli müzik alanında yaptığı çalışmalarla tanınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Müzik eğitimi, şarkı, marş, Osmanlı İmparatorluğu, piyano.

ABSTRACT

Mehmet Zati Arca (1863-1951) is a flute and clarinet player as well as a composer. He was educated in Muzika-i Humayun, becoming a well clarinet performer. Arca, who has been educated at Turkish and West music areas in there, established the first Turkish polyphonic ensemble, working as a conductor. He has worked as a teacher for Galatasaray High school, Darulmuallimin, Darulelhan and Darulbedayi at period of Ottoman Empire before his terms of office for schools subject to Ministry of National Education at early times of Republic. He has made a significant contribution to the Turkish music education through his textbooks written. He has especially, been well-known by his studies conducted in the field of polyphonic music.

Keywords: Music education, song, march, Ottoman Empire, piano.

1.GİRİŞ

Mehmet Zati Arca, Osmanlı İmparatorluğu döneminde Muzika-i Hümayun'da yetişmiş bir sanatçıdır. O dönemdeki çalışmaları sırasında, Türk ve Batı müziği alanında almış olduğu eğitim sonucu olarak değerli eserler vermiştir. Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra da müzik çalışmalarını Atatürk'ün müzik alanında yapmış olduğu devrimlere uygun olarak sürdürmüştür.

Müzik alanında bir devrim yapılması konusunda ilk direktif Mustafa Kemal Atatürk'ten gelmiştir. Atatürk, Cumhuriyet'in onuncu yılında söylediği nutukta şu sözlerine yer vermiştir: "Şunu da ehemmiyetle tebarüz ettirmeliyim ki (belirtmeliyim ki), yüksek bir insan cemiyeti olan Türk milletinin tarihi bir vasfı da güzel sanatları sevmek ve onda yükselmektir. Bunun içindir ki, milletimizin yüksek karakterini, yorulmaz çalışkanlığını, fitri zekasını, ilme bağlılığını, güzel sanatlara

sevgisini, milli birlik duygusunu mütemadiyen (sürekli olarak) ve her türlü vasıta ve tedbirlerle besleyerek inkişaf ettirmek (geliştirmek) milli ülkümüzdür. Türk milletine çok yaraşan bu ülkü, onu, bütün beşeriyete hakiki huzurun temini yolunda, kendine düşen medeni vazifeyi yapmakta, muvaffak kılacaktır". O dönemde Maarif Vekili olan Abidin Özmen'in başkanlığı altında ilk müzik kongresi, müzik devriminin yönlerini belirlemek üzere toplandığı zaman, kongrenin almış olduğu kararlar arasında güzel sanatların bağımsız bir Genel Müdürlük aracılığıyla idare edilmesi konusunu Bakanlığa bildirmiş ve bunun kurulması için gerekli yasa teklifini de hazırlamıştır. Bu çalışmaların sonucunda, 10 Haziran 1935'te kabul edilen 2773 numaralı "Kültür Merkez Örgütleri ve Ödevleri" hakkındaki 2287 numaralı yasanın bazı maddelerinin değiştirilmesine ve bazı maddelerinin eklenmesine ilişkin yasanın ikinci maddesinde, Ar (sanat) Genel Direktörlüğü'nün görevi şöyle saptanmıştır: "Okullarda ve okullar dışında dramatik sanatlarla müzik ve

* Buğra Koçak, Dr., Ankara

plastik sanat işlerinin ulusal ülküye uygun yürütülmesine ve yayılmasına, ulusun bu yönden yetişmesine ve yücelmesine çalışmak ve bu çalışmanın sosyal eğitim bakımından gereği gibi verimli olması yollarını aramak ve göstermek.” Ar Genel Direktörlüğü’nün kuruluşu güzel sanatlara özel bir önem verildiğinin göstergesidir. [2] M. Zati Arca, hem Osmanlı İmparatorluğu sırasındaki çalışmalarıyla, hem de Cumhuriyet döneminde okullarda vermiş olduğu müzik eğitimi, okul kitapları ve besteleriyle müzik tarihinde yerini almıştır.

Şekil 1. Musiki Öğretici ve Nota Lektürü adlı kitabından örnek bir şarkı.

Andante Mod=rato **KÖROĞLU**

Sırmalı cepke ni at tı kolu na, Tekel le
Dağların ardın da kalın ca çi le, Köroğ lu
dizgi ni gerdi; Köroğ lu, Tozlarla a tılıp
yeni den gelmiş ti di le, Akşacı lı a nadan
dağın yolu na Yeşil dileği ne dile zine erdi Köroğ lu.
geçil se bi le Dağlardan geçilmez geçilmez derdi Köroğ lu.
Dağlar, omuz omuza yasla nandağlar, Sular karatın ca
pasla nandağ lar, Bir in ce dumanla yasla nan dağ;
budag lara gönül ver di lar... ver di gönül ver di Köroğ lu.. D.C.
Budag la ra

2. YAŞAM ÖYKÜSÜ

Flütist, klarnetçi ve besteci olan Mehmet Zati Arca (1863-1951), İstanbul Beyazıt'ta Saraç İshak mahallesinde doğmuştur. Sırmakış Hüseyin Hüsnü Efendi'nin oğludur. Dokuz yaşındayken Muzika-i Hümayun'a girmiştir. Pascualli'den keman dersleri aldıktan sonra flüt öğrenmeye başlamıştır. 4-5 yıl flüt çalıştıktan sonra, Zati Arca'nın klarnet'e geçiş öyküsü şöyledir: Çengelköylü Mustafa Bey'in oğlu olan Mehmet Ali Bey, İstanbul'da doğdu. 1856'da genç yaşta Muzika-i Hümayun'a girdi. Son rütbesi olan Miralaylığa 1875'te ulaştı. İyi bir klarnet sanatçısıydı. Mehmet Ali Bey, ses zarıflığı ve inceliği bakımından şimdiki Türk

klarnet ekolünün babası sayılır. Müzik öğrenimini Muzika-i Hümayun'da görmüş ve genellikle Batı müziği ağırlıklı bir eğitim anlayışı içerisinde yetişmiştir. İzmir Marşı ve Ünlü Plevne marşı ona aittir. Plevne Marşı, halk müziği karakteri taşıması bakımından özel bir marştır. Mehmet Ali Bey, bir gün Zati'yi (Zati Arca) yanına çağırarak, “Oğlum görüyorsun ki artık ihtiyarladım. Sazımda adamakıllı bir halef bırakmak istiyorum. Buna da ancak seni layık görüyorum, gel kabul et” demiştir. Zati Arca da çaldığı flütü bırakarak klarnet sınıfına geçmiştir. [3],[4] Zati Bey, kısa zamanda çok iyi bir klarnetçi olmuştur. 1882'de 19 yaşında onbaşı, 1884'te çavuş rütbesini almıştır. Ayrıca Güllü Agop'un sarayda kurduğu oyun takımına girmiştir. Bir gün II. Abdülhamit'in huzurunda oynanan bir pandomim onun dikkatini çekmiştir. Böylece, saraya yabancılar geldikçe, d'Aranda Paşa'nın piyano eşliğiyle klarnet dinletileri vermeye başlayan Zati Bey, d'Aranda Paşa'dan piyano ve Guatelli Paşa'dan armoni dersleri almıştır. Hacı Arif Bey'den Türk müziği öğrenmiştir. Mülazım (teğmen) ve yüzbaşılığa yükselmiştir. 1890 yılında 65 kişilik bir koronun başına şef olmuştur. Bu koro saray çevrelerince çok beğenilmiştir. O sıralarda vefat eden Mehmet Ali Bey'in yerine öğretmen yardımcısı tayin edilmiştir. Zati Bey binbaşılığa ve umum muzıklar müfettişliğine atanmış ve altın liyakat madalyası almıştır. Sonraki yıllarda Kaymakamlığa (yarbay), 1907'de de Miralaylığa (albay) yükselmiştir. Galatasaray Lisesinde ve Darulmuallimin'de öğretmenlik yapmış, Darübedayi ve Darüelhan'da da görev almıştır. 1924'te Muzika-i Hümayun'dan emekli olmuştur. 1946'da Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı olarak müzik öğretmenliğini sürdürmüştür. 1951 yılında, 88 yaşındayken, Suadiye'de ölmüştür. Zati Arca'nın öğrencileri arasında İsmail Hakkı Bey de bulunmaktadır. [5], [6], [7], [8], [9]

Şekil 2. Zati Arca'nın, MerkelEfendi'nin Hüzzam şarkısı için yaptığı piyano düzenlemesi. Malumat Dergisi, Rumi 1313, Müzik Ekleri.

The image shows a musical score for the song 'Hüzzam'. The title page is highly decorative with intricate floral and geometric patterns. At the top, there is a line of Arabic calligraphy. Below it, the word 'Hüzzam' is written in a large, stylized font. Underneath, it says 'composé par MERKEL' and 'Harmonisé par ZATI BEY'. The score itself consists of several staves of music, with the piano accompaniment in the lower staves and the vocal line in the upper staves. The music is written in a traditional Ottoman style with a specific rhythmic pattern.

This block contains the piano accompaniment for the 'Hüzzam' song. It consists of five staves of music, each with a treble and bass clef. The music is written in a traditional Ottoman style with a specific rhythmic pattern. The accompaniment is intricate and features a variety of chords and melodic lines.

3.MUZİKA-İ HÜMAYUN VE ZATI BEY'İN KOROSU

Muzika-i Hümayun 1826 yılında, Mehterhane'nin yerine kurulmuştur. Osmanlı Saray Bandosu, Saray Orkestrası ve Türk müziği bölümleriyle, bu bölümlere sanatçı ve hoca yetiştiren Muzika-i Hümayun mektebini bünyesinde toplayan saraya bağlı bir teşkilattir.

Donizetti Paşa'nın ölümünden sonra bando ve orkestranın başına Guatelli Paşa getirilmiştir. Ondan sonra gelen d'Aranda Paşa ise Muzika-i Hümayun'un bandosunu Fransız tipi bir bando haline dönüştürmüştü ve aynı zamanda nota kütüphanesini de düzenlemiştir. II.Abdülhamid döneminde bandonun komutanlığına Necip Paşa gelmiştir. [10], [8]

Opera-Operet Grubu, Hazine-i Hassa ve saraya (Yıldız Sarayı Tiyatrosu) bağlı başlı başına bir koldu. Usulen Muzika-i Hümayun içinde yer almıştır. Operanın korusu Muzika-i Hümayun'daki genç sanatçılardan oluşmuştur. Bu koruyu d'Aranda Paşa döneminde öğretmen yardımcısı olan Zati Bey Taşkışla'da çalıştırmıştır. [9] Zati Arca bu çalışmadan kitabında da söz etmiştir: "Okullardan önce muzika kışlasında 1890 yılında dört ses üzerine altmışbeş kişilik bir vokal takımıyla birçok

Avrupa eseri ve çeşitli Opera parçaları okuttum.” [5] 1890’da Zati (Arca) Bey’in kurduğu bu 65 kişilik koro, ilk çok sesli koro olarak Türk müzik tarihine geçmiştir. [10]

4. SARAY TİYATROSU

Refik Ahmet Sevengil makalesinde, Saray Tiyatrosu hakkında Kolağası Halil’in kendisine verdiği bilgilere dayanarak özetle şunları yazmaktadır:

“Saray müzikasından emekli olduktan sonra Maarif Vekaleti’ne giren ve Üsküdar Kız Sanat Mektebi’nde müzik öğretmeni olarak çalışan Zati, sevgi ve saygı kazanmış değerli bir kişidir. Zati, Saray Tiyatrosu’nun müdürü sayılırdı. Zati ve arkadaşları bu tiyatrodaki komedi ve dramlardan başka operetler de temsil ederlerdi. Oynanan piyeslerden bazıları şunlardır: Değirmenci Kızı, Çin’de Seyahat, Pembe Kız, Hakiki Nedamet, Kumarbazın Encamı, Fedakar Gemici... Saray Tiyatrosu’nun etkinlikleri 1908 Meşrutiyet’ine kadar devam etmiştir. Meşrutiyet’in ilanından sonra İstanbul’da hummalı bir tiyatro faaliyeti başlamıştır. Bu arada Saray Tiyatrosu heyeti de Zati, Halil ve arkadaşları ilk defa olarak saray dışında faaliyete geçmişlerdir. Fakat bu faaliyet, temsil vermektense çok konserler düzenlemek şeklinde olmuştur. Heyet, saraydaki görevlerinden dolayı maaş aldıkları için dışarıda verdikleri konserlerin gelirini hayır işlerine bırakmışlardır. Bu konserler Ferah, Alkazar, Odeon ve Tepebaşı tiyatrolarında verilmiştir. Bu faaliyet 1910 yılına kadar sürmüş ve sonra heyet dağılmıştır. [11]

Şekil 3. Rast Sirto

رَاسْتِ سِرْتُو

2310346874

BALLET ORIENTAL

OP. N. ZATI
POUR PIANO

رَاسْتِ سِرْتُو

MODERATO

PIANO

ALLEGRETTO

dal. al. fine

dal. al. fine

5. MÜZİK EĞİTİMİYLE İLGİLİ BAZI GÖRÜŞLERİ

M. Zati Arca’nın, “Musiki Öğretici ve Nota Lektürü” adlı ders kitabının “Başlangıç” başlığı altında müzik eğitimi konusundaki görüşleri özetle şöyledir:

“Orta okullardaki müzik dersleri (hatta öğretmen okullarındaki müzik dersleri zorunlu olduğu halde) konservatuvarlardaki müzik dersleriyle karşılaştırılmaz. Bundan dolayı, okulların müzik kitaplarında bu konunun göz önüne alınması gerekir.

Saray Müzikası, umum askeri bandoları ve okullardaki deneyiminin sonucu olarak onbirinci basımını başardığım kitabıma (Maarif'in ilk kabul ettiği müzik kitabı benim kitaplarımdır) programa hizmet etmek için yeniden pek çok etüdler eklediğim gibi, iki, üç ve dört sesli vokal için bir takım türküler de ekledim. Bu türküler veya her numara içindeki derslere özgü alıştırımların hepsi ayrı ayrı sözcükler ve cümleler (yani periyod ve frazlar) üzerine yazılıdır. Her dersin sonunda (tek tek okumak için diye yazılı olan) küçük parçalar, kendinden önceki derslerin özeti olup, öğrenciyi yoklamak veya not tutmak için yazılmıştır. Ben okullarda nota ile müzik derslerine 1909 yılında (Müdür Salih Zeki Bey döneminde) Galatasaray lisesinde başladım. Daha önceleri müzik dersleri notasız olarak yapılırdı. Çünkü öğretmenler nota bilmezlerdi. Ben musiki notasız olamaz dediğim zaman bana karşı gazeteler ile itiraz ederlerdi. Uzun yıllar musikinin Fen yolunda ilerlemesi için azimle çalışanların en kıdemli bir ferdi olmak sıfatı ile bugünün mesut neticelerini görmekle bahtiyarım. İkinci okulum da Darülmualimin'dir. Okullarda; üç ve dört türlü ses ile okuttuğum vokaller, yine bu küçük kitaplarımla sayesinde. [5], [12]

M.Zati Arca, öğrenci şarkı söylerken dikkat edilmesi gereken noktaları “Kütüphane-i Musiki'den Tedrisat-ı Musiki” adlı kitabında özetle şöyle dile getirmiştir:

“Öğrenci şarkıya başlayacağı zaman, öğretmenler onun durumuna, yüzüne dikkat etmeli, yüzünü bozan, ağızlarını çarpıtan, omuzlarını kaldıran öğrenciyi bu alışkanlığın kötü bir kusur olduğu konusunda uyarıda bulunmalıdır. Aynı şekilde öğrenciyi sesin genizden veya burundan değil doğrudan doğruya göğüsten ve kafadan çıkacağını açıklamalıdır. Göğüsten çıkan sesin güzel, diğerlerinin de kötü bir ses olduğunu kendi sesiyle öğrenciyi iştirtmelidir.” [13]

M. Zati Arca, “Kütüphane-i Musiki'den Tedrisat-ı Musiki” adlı kitabında da şunlara değinmiştir:

“Bir besteyi okurken veya çalarken bazen sesi hafifletmek veya kuvvetlendirmek gerekir. Öğretmen, kendi sesiyle hafif veya kuvvetli sesleri birçok kez öğrenciyi dinlettikten sonra,

çeşitli sesler vererek bu seslerle (uzun olmak şartıyla) hafif veya kuvvetli kuralına uyarak alıştırımlar yaptırmalıdır.” [14]

6.BAŞLICA BESTELERİ

M. Zati Arca'nın, başlıca eserlerini Marşlar oluşturmaktadır. Okul müsameresi için çeşitli müzikli oyunlar da yazmıştır. [7]

Zati Arca, 40 kadar marş besteleyerek ilk kez okul marşı çığırını açmıştır. [15]

Türk Makamlarıyla veya Türk müziği havası içinde Batı makamlarıyla çok sayıda Marşlar ve başka eserler bestelemiştir:

Segah İlahi, Nikriz ve Rast Sirtolar, Baykuş (1916, H.F.Ozansoy'un piyesi için sahne musikisi), musikili mektep oyunları: Saticılar, Arılar, Kelebekler, İmdat, Hicazkar Kavak Marşı, Nihavend Meclis-i Mebusan Marşı (Osmanlılar bugün oldu muzaffer, Samih Bey, 1908), Yegah'ta Çargah Hamidiye Marşı (Ey Şeh-i kan-i adalet), Hazret-i Gazi Hamid, 1895), Mahur Mekteb-i Sultani (Galatasaray) Marşı, Kürdi'de Çargah Ordu Marşı, Harb Marşı (Haydin bakalım hep toplanalım), İstiklal Marşı (Korkma sönmez bu şafaklarda yüzen al sancak, Mehmet Akif Ersoy; İstiklal Marşı beste yarışması için yazdığı marş), Şark Marşı, Acem-Aşiran Cumhuriyet Marşı (Cumhuriyet, Cumhuriyet, en güzel şey hürriyet), Kosova Marşı, Marş-ı Sultani (Reşadiye Marşı; İftihar etse sezadır millet-i Osmaniyan, 1909), Gezinti (Genç Ordu) Marşı (Oh bu ne güzel gün), Zeybekler Marşı (Medeniyet senin şanlı kucağında uyanır), Talebe Marşı (Okumayı yazmayı öğrenmeye hepimiz), Vatan Marşı (Çekildi ufk-ı vatandan cehennemi zulumat), Mustafa Kemal Marşı (Bizim büyük reisimiz Gazi Mustafa Kemal'dir), Teşrifiye Marşı (Şeref verdi kudümün ser-te-ser), Sporcu Marşı (Spor ne hoş, güzel, oyna, koş), Rumeli Marşı (Vatan yaralı arslan gibi yatıyor), Sancak Marşı (Ey milletimin şanını ilaya müekkel), Milli Hakimiyet Marşı (Güzel Nisan çiçek ayı), Oğlumun Şiri Marşı (Çocuğa bir çocuk gibi uyarım), İsmet İnönü Marşı (Ey Türk yaşa, var ol, durdukça dünya), İleri Marşı (Arş ileri, arş ileri, istediğimiz hep ilerlemek),Maarif Ordusu Marşı (Arş ileri ey maarif ordusu), Kız Enstitüleri Marşı (Biz bu yurdun gözbebeği, kıztıyız), Liseler Marşı (Doğuyor ufkuma atide bugün şanla yine), Kurtuluş Marşı (Merhabe ey şanlı millet askeri), And Marşı (Ben bir Türk'üm, and içerim), Darülmualimin Marşı (Feyz ordusuyuz, meş'al-i irfanla mücehhez), Atatürk Marşı (Ey Atatürk, Atatürk, asla unutulmazsın), Ankara Marşı (Ankara,

Türkiye'nin göbeğinde bir şehir), Darülfünun Marşı (Yükselmeli artık. Yetişir zillet-u zulmet), Bir Kızın Feryadı Marşı (Vatanımın şen çocukları, kan ağlıyor ulu Tanrım), Bahar Marşı (Bahar senin nefesin bayırları yeşertti), Bayrak Marşı I (Göklerin ay yıldızı bayrağımızda yatar), Bayrak Marşı II (Göklerin ay yıldızı nurlu sinende yatar), Nihavend Semai Şarkı (Dertli kaval, gönlüm gibi inle dur), Hicaz Sirto, Rast Ağır Düyek "Cankurtaran" Peşrev. [6]

7.BAŞLICA EĞİTİM KİTAPLARI

Zati Arca'nın eserleri arasında, Kütüphane-i Musiki'den Talim (alıştırma, öğretim) Kıraat-i Musiki (okuma) Musiki, Kütüphane-i Musiki'den Tedrisat-ı (eğitim, öğretim) Musiki, Musiki Öğretici ve Nota Lektürü (ders) bulunmaktadır. Bu kitapların içeriğinde hem teorik bilgiler hem de çok sayıda okul şarkıları ve marşlar yer almaktadır.

8.SONUÇ

Hem Osmanlı İmparatorluğu hem de Cumhuriyet döneminde yaşayarak, her iki dönemde de eserler veren M. Zati Arca'nın çalışmalarından, çok sesli müziğe büyük önem verdiği anlaşılmaktadır. Osmanlı döneminde kurmuş olduğu 65 kişilik koro, pek çok Klasik Batı Müziği eserini dört sesli olarak onun şefliğinde seslendirmiştir. Büyük beğeni toplayan koro, ilk çok sesli Türk korosu olması bakımından müzik tarihindeki yerini almıştır. Aynı zamanda iyi bir öğretmen ve aktör olan Zati Arca, yazmış olduğu okul kitaplarının önsözlerinde "Maarifin ilk kabul ettiği müzik kitapları benim kitaplarımdır" diyerek ilk müzik ders kitaplarının kendisine ait olduğunu belirtmiştir. Kitaplarında yaptığı açıklamalara göre, müzik eğitiminin yalnızca meşk yoluyla, nota kullanılmadan verilmesini savunan müzik çevrelerine karşı, notanın okullarda yerleşmesi ve müzik eğitiminin bilimsel bir yaklaşım içerisinde verilmesi için büyük çaba göstermiştir. Osmanlı İmparatorluğu döneminde Galatasaray Lisesi, Darülmuallimin, Darülelhan ve Darülbeydi'de Cumhuriyet döneminde de Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı okullarda öğretmenlik yapmıştır. Yaptığı besteleriyle ve yazmış olduğu kitaplarıyla okullarda müzik eğitiminin gelişmesine büyük katkılarda bulunmuştur. Özellikle, 40 kadar marş besteleyerek ilk kez okul marşı çıkırını açmıştır.

KAYNAKLAR

1. Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1997). **Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi**. 318-319, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
2. Gökyay, O.Ş. (1941). **Devlet Konservatuvarı Tarihçesi**, 13, Maarif Matbaası, Ankara.
3. Gazimihal, M.R. (1955). **Türk Askeri Müzikaları Tarihi**, 81, Maarif Basımevi, İstanbul.
4. Uçan, A. (2005). **Türk Müzik Kültürü**, 101, Evrensel Müzikevi, Ankara.
5. Arca, M.Z. (1940). **Musiki Öğretici ve Nota Lektürü**, Birinci Bölüm: 4,3, Bürhaneddin Matbaası, İstanbul.
6. Öztuna, Y. (1990). **Büyük Türk Musikisi Ansiklopedisi**, 1: 67, Kültür Bakanlığı, Ankara.
7. Oransay, G. (1965). **Batı Tekniğiyle Yazan 60 Türk Bağdar**, 12, Küğ Yayını, Ankara.
8. Sözer, V. (1986). **Müzik ve Müzisyenler Ansiklopedisi**, 1: 49, 2, 518, Remzi Kitabevi, İstanbul.
9. Ergin, N. (1999). **Yıldız Sarayı'nda Müzik Abdülhamid II Dönemi**, 27, 12, 18, 19, 31, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
10. İlyasoğlu, E. (1998). **Çağdaş Türk Bestecileri Composers**, 12, Pan Yayıncılık, İstanbul.
11. Sevensil, R.A. (1939). "En Eski Türk Aktörlerinden Kolağası Halil", **Türklük Mecmuası**, 1: 68-69, İstanbul.
12. Arca, M.Z. (1930). **Kütüphane-i Musiki'den Talim Kıraat-i Musiki**, Kısm-1 Sani, 2, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul.
13. Arca, M.Z. (1929). **Kütüphane-i Musiki'den Tedrisat-ı Musiki**, Kısm-1 Evvel, 4, Cemal Azmi Matbaası, İstanbul.
14. Arca, M.Z. (1929). **Kütüphane-i Musiki'den Tedrisat-ı Musiki**, Kısm-1 Sani, 4-5, Teshilat Matbaası, İstanbul.
15. Üngör, E. (1966). **Türk Marşları**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 11: 39, Ankara.